Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World
2026, Vol. 1, No. 1, pp. 27-50
https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10065.1000

Original Article

Indian Pilgrims and Residents in Mashhad during the Qajar and Pahlavi Periods: Motivations, Opportunities, Achievements, and Challenges

Ali Najafzadeh[1], Javad Abbasi[2]
1. Assistant Professor of History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran (Corresponding author) *Email* *anajaf@birjand.ac.ir*
2. Associate Professor, Department of History, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
Email *jabbasi@um.ac.ir*

Keywords:
Indian Pilgrims, Indian Subcontinent, Qajar Period, Pahlavi Period, Mashhad.

Abstract

The spread of Shi'ism across the Indian subcontinent and the establishment of various Shi'i states from the Safavid period onward encouraged pilgrimage to Shi'i holy sites, including the shrine of Imam Reza in Mashhad. These pilgrimages increased during the Qajar period, and from the late Qajar period onward, improvements in road infrastructure and the expansion of transportation networks enabled large numbers of Shi'i pilgrims to travel to Mashhad annually. Although several studies have examined the Shi'i communities of India, their pilgrimages to Mashhad have received comparatively little scholarly attention. Accordingly, the current article investigates the forms of travel undertaken by pilgrims from the Indian subcontinent, the obstacles and challenges they encountered on their journeys to Mashhad, the cultural and social implications of these journeys, and the possible settlement of Indian pilgrims in the city. This study adopts a historical research method, drawing on library sources, archival documents, and press materials, and employs a descriptive-analytical approach. The findings indicate that, despite challenges arising from long distances, inadequate travel facilities, British reluctance to facilitate these journeys for political reasons, and the establishment of Russian quarantine stations, large numbers of pilgrims traveled to Mashhad during the Qajar and Pahlavi periods. Measures were also taken to alleviate some of these difficulties, including the establishment of the first religious endowments of automobiles along this route. Thus, wealthy pilgrims offered substantial endowments. Some groups, particularly Kashmiris and Bankashis, gradually settled in Mashhad, and certain neighborhoods, alleys, and sites, including the shoe-storage facility for Indian pilgrims, came to be named after them. Their descendants continue to reside in Mashhad today.

Received: 9/Sep/2025
Revised: 17/Oct/2025
Accepted: 1/Nov/2025
Published: 11/Apr/2026

Introduction

Muslims began arriving in the Indian subcontinent during the early Islamic centuries. Islam initially spread to the western regions of the subcontinent through merchants and traders and subsequently expanded through Muslim conquests. Between the fourth and sixth centuries AH, during the Ghaznavid and Ghurid periods, successive military campaigns contributed to the further spread of Islam and the Persian language across various parts of the subcontinent. This process continued into the Timurid period. Among the most prominent local Shi'i governments were the Bahmanis of the Deccan, the Adil Shahis, the Nizam Shahis, the Qutb Shahis, and the state of Awadh. From the Safavid period onward, and subsequently during the Qajar era, large numbers of pilgrims traveled annually from these regions to Shi'i holy sites, including the shrine cities of Iraq and Mashhad in Iran. These journeys were undertaken for various reasons and involved numerous difficulties and challenges. At the same time, these pilgrimages had material and spiritual consequences. To date, the challenges faced by these Shi'i pilgrims traveling to Mashhad, as well as the measures taken to address them during the Qajar and Pahlavi periods, have not been sufficiently examined. Accordingly, this article seeks to answer the following questions:

1. What motivated Indian pilgrims to travel to Mashhad?

2. What obstacles and difficulties did they encounter on their journeys to Mashhad?

3. What cultural and economic outcomes and consequences resulted from these pilgrimages?

4. What obstacles and difficulties did Indian Shi'is face when settling in Mashhad?

Research Methodology

This is a historical study based on library research and draws primarily on sources, press materials, and documents from the Qajar period. The collected data were classified and analyzed using a descriptive-analytical approach to identify the various aspects of Indian pilgrims' journeys to Mashhad and their consequences and implications for the city during the Qajar and Pahlavi periods.

Research Findings

Peaceful relations between Iran and India during the Safavid period accelerated pilgrimage and commercial activities among Indians. Indian Shi'is continued to visit the shrine of Imam Reza during the Qajar period. Depending on their geographical origins, religious affiliations, and social status, pilgrims from the Indian subcontinent included Kashmiris, Bankashis, Punjabis,

Bengalis, Khojas, Ismailis, and sayyids (descendants of the Prophet Muhammad). Their journeys to Mashhad took various forms: Some traveled primarily to perform pilgrimage, while others sought to settle near the Shrine of Imam Reza. The frequent movement of pilgrims through Khorasan made the region particularly vulnerable to the spread of contagious diseases. Consequently, the transportation of corpses to Mashhad was often prohibited. Indian pilgrims encountered numerous difficulties during their journeys, the most significant of which stemmed from their financial circumstances, the long distances involved, transportation challenges, British government policies in India, Russian public-health measures, and the establishment of quarantine stations.

Some Indian Shi'i pilgrims who settled in Mashhad eventually obtained prominent positions within the shrine administration. Among the best-known Indian pilgrims who resided in the city were Mulla Ghulam Reza Hindi; Sayyid Shahsavar Ali Shah Hindi, who held the title Mansur al-Tawliya; Khan Bahadur Sayyid Mubarak Ali Shah, an official at the British vice-consulate; Sayyid Mazhar Husayn Hindustani; and Hajj Sayyid Kazim Sadr al-Odaba'ei, also known as Sayyid Khurdu.

Although many Indian pilgrims came from middle- and lower-class backgrounds, including sayyids, Sufis, and dervishes, some affluent visitors made substantial donations to the shrine of Imam Reza. Among these benefactors were Osman Ali Khan Bahadur, the ruler of the Deccan, and Mir Ali Nawaz Khan, the ruler of the princely state of Khairpur in Sindh. Some Indian Shi'is also endowed property to the Holy Shrine. Bibi Shams al-Muluk, the mother of Sultan Muhammad Shah, better known as Aga Khan III, endowed two electric-lighting units. With the introduction of motorized transportation, Hajj Sayyid Muhammad Mustafa, a member of the Razavi sayyid family, endowed between ten and fifteen automobiles to the Astan-e Qods-e Razavi. These vehicles were intended to transport Indian pilgrims between Dozdab (Zahedan) and Mashhad. Hajj Mehr Ali Vishram, who originally came from Zanzibar, established the Razavi Inn in Dozdab.

Unlike the Qajar period, when many Indian pilgrims gradually settled in Mashhad, changes in nationality laws during the Pahlavi period created difficulties for some of these migrants. The granting of residence permits depended on several factors, including the applicant's income and the requirement that they pose no threat to national security. The shoe-storage facility for Indian pilgrims at the shrine remains one of the most significant indications of the presence of Indian Shi'is in Mashhad during the Qajar period.

Conclusion

Pilgrimages by Shi'is from the Indian subcontinent to Mashhad increased during the Qajar period, although various restrictive factors continued to impede these journeys. Following the consolidation of British rule in India, the British authorities were generally reluctant to facilitate such travel among their subjects. Russia, meanwhile, established quarantine stations to control contagious diseases, creating further obstacles to the movement of pilgrim caravans. Some pilgrims made offerings and endowed properties to the shrine, while others settled near the shrine

of Imam Reza and attained influential positions within the administration of Astan-e Qods-e Razavi. They served as shrine attendants, shoe keepers, rowzeh-khans (reciters of religious lamentations), sarkeshiks (supervisors of shrine services), and even khatib-bashis (chief preachers).

One of the most significant contributions of Indian pilgrims was the offerings made to the shrine by wealthy Shi'i benefactors. Mir Ali Nawaz Khan, Bibi Shams al-Muluk, and Hajj Sayyid Muhammad Mustafa were among the most prominent donors. The settlement of Indian pilgrims in Mashhad became increasingly difficult during the Pahlavi period as nationality laws changed. Consequently, some individuals who held British subject status, including Sayyid Mazhar Husayn Hindi and the descendants of Mansur al-Tawliya, were unable to obtain residence permits. Some of these Shi'i pilgrims, particularly members of the Razavi sayyid families, who maintained fewer ties to the British consulate-general, gradually acquired Iranian nationality. Certain religious facilities, neighborhoods, and alleys in Mashhad were consequently named after these pilgrims. The shoe-storage facility for Indian pilgrims, Bankashi Alley, and the Kashmiri neighborhood are among the most notable examples of their enduring presence in the city.

Bibliography

Etemad al-Salṭaneh, Muhammad-Hasan Khan (1983), *Matla al-Shams*, Tehran: Pishgam. [in Persian].

Amirzadeh Goru, Hassan (2014), *Ziyarat va Zaeran-e Mashhad al-Reza: Astan-e Quds-e Razavi dar Dowran-e Qajar*. Mashhad: Islamic Research Association. [In Persian].

Elphinstone, Mountstuart. (1997), *Afghanan: Jai, Farhang, Nedjad: Guẓaresh-e Salṭanat-e Kabul*, translated by Muḥammad Aṣef Fekrat, Mashhad: Astan-e Quds-e Razavi. [in Persian].

Haji Davud, Naser (1997), *Safar-nameh-ye Haji Davud* (Zaeri az Bombay be Mashhad), translated by Husayn Raeis al-Sadat, Mashhad: Astan-e Quds-e Razavi Publications. [in Persian].

Dickson, William Edmund Ritchie (2012), *Sharq-e Iran: Gushe-ei as Jang-e Jahani-ye Avval*, translated by Mahmud Rafiei, Tehran: Hirmand. [in Persian].

Roustaei, Mohsen (2003), *Tarikh-e Ṭeb va Ṭebabat dar Iran* (az Ahd-e Qajar ta Payan-e Asr-e Reza Shah), Tehran: The National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran. [in Persian].

Roghani, Zahra (2008), *Shi'ayan-e Khojeh dar Ayene-ye Tarikh*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian].

Riyazi Haravi, Muhammad-Yusuf (1993), *Ayn al-Waqaye-e Iran dar Sal-ha-ye 1231–1324 Qamari*, edited by Muhammad Asef Fekrat Haravi, Tehran: Islamic Revolution Publications and Education. [in Persian].

Sykes, Sir Percy (1957), *Safar-namah-ye General Sir Percy Sykes ya Dah Hezar Mile dar Iran*, translated by Husayn Sa'adat Nuri, Tehran: Ibn Sina. [in Persian]

Sadid al-Saltaneh Minabi Bandar-Abbasi, Muhammad-Ali (1983), *Safar-nameh-ye Sadid al-Salṭanah*, edited by Ahmad Eqtedari, Tehran: Behnashr. [in Persian].

Sven, Hedin (1976), Iran's Deserts [Kavirha-ye Iran], translated by Parviz Rajabi, Tehran: Tuka. [in Persian].

Forupashi-ye Qajar vs Baramadan-e Pahlavi: Gozaresh-e Consulgari-ha-ye Engelis (2008), translated by Gholam-Husayn Mirza Saleh, Tehran: Neghab-e Mosafer. [in Persian].

Ganjbakhsh Zamani, Mohsen (2010), "The instrumental use of medical and health development in Qajar Iran by England and Russia to expand political and economic influence", *History of Medicine Journal*, vol. 2, no. 4, autumn. [in Persian].

Landor, Arnold Henry Savage (2009), *Ouza-e Siyasi, ijtema-ei, Farhangi, Eghtesadi vs Bazargani-ye Iran dar Astane-ye Mashrutiyat dar Sarzamin-e, translated by Ali-Akbar Abd al-Rashidi*, Tehran: Ettela'at. [in Persian].

Modarres Razavi, Muhammad-Taqi, et al. (2007), *Mashhad dar Aghaz-e Qarne-e Chahardahom-e Khorshidi, Mashhur be Gozaresh-e Maktab-e Shahpur*, edited and annotated by Mahdi Sayyidi, Mashhad: Ahang-e Qalam. [in Persian].

Mostowfi, Esmaeil ibn Habib Allah (1919), *Athar al-Raḍawiyyah min Muntakhabat al-Ṣiddiqiyyah*, Tehran: Muhammad Tehrani. [in Persian].

Moghani, Husayn ibn Ali Akbar (1962), The Paradise of the East [Behesht-e Sharq], Mashhad: Zavvar Publication. [in Persian].

Najafzadeh, Ali (2013), *Goruh-ha-ye Mohajer be Mashhad az Safaviyah ta Konoon*, Research Center Publications. [in Persian].

Nazarzadeh, Muhammad (2006), "The Indians' Shoe Storage", *Office of Archives*, vols. 2-3. [in Persian].

Nowruzi, Jamshid, and Fatemeh Moezzi (2017), " Barriers in transferring the body remains of Shiite Moslems from India to Mashhad for burial in later years of the Qajarid rule", *Ganjineh-ye Asnad*, vol. 27, summer, pp. 70–99. [in Persian].

Nowruzi, Jamshid, et. al (2023), "Reflecting the status of Indian pilgrims to the shrine of Imam Reza during the Qajar era in the Astan Quds Razavi documents", *Journal of Iran's Local Histories*, Vol. 12, no. 1, winter, pp. 13–32. [in Persian].

Yate, Edward (1986), *Safar-nameh-ye Khorasan va Sistan*, translated by Qodrat Allah Rowshani Za'faranlu and Mehrdad Rahbari, Tehran: Yazdan. [in Persian].

Newspapers and Periodicals

Aftab-e Shargh, no. 77, vol. 5.

Aftab-e Shargh, no. 85, vol. 5.

Aftab-e Shargh, no. 18, vol. 37.

Azadi, no. 522.

Bahar, no. 1354, vol. 15.

Bahar, no. 1532, vol. 16.

Chaman, no. 26, vol. 2.

Khorshid, no. 75, vol. 1.

Dadgostaran, no. 47.

Nur-e Iran, no. 168, vol. 3.

Nur-e Iran, no. 220, vol. 4.

Nur-e Iran, no. 228, vol. 4.

Mehr-e Munir, no. 29, vol. 6.

Archival Documents

Organization of Libraries, Museums, and Document Center of Astan-e Quds-e Razavi (SAKMAQ): 1/29374, 1/24844, 2/104192, 1/23799, 1/23862, 1/2417, 1/29374, 1/9684, 1/9685, 1/111515, 1/67142, 8/99128, 6-2/99128, 6-5/99128, 4/98752, 4-2/98752, 6-5/98752, 8/98752, 78/966610, 65/96610, 78/96610, 3/96785, 7/62823, 4/63436, 3/63436, 2/63436, 8/63436, 1/76747, 5/10278, 3/117268, 2/117268, 7/104182, 1/111515.

Department of Documents and Diplomatic History of the Ministry of Foreign Affairs (ESTADOKH), Supplementary Documents: 513-98.

Inactive Archives of Mashhad Municipality, Gholam-Ali Mofattesh Baladiyeh File

How to cite this article:

Najafzadeh A. & Abbasi, J. (2026) Indian Pilgrims and Residents in Mashhad during the Qajar and pahlavi Periods. *Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World,* **1(1), 27-50.** https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10065.1000

Copyright: © 2026 by the authors. Licensee Journal of Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقاله تخصصی

دو فصلنامه مطالعات اجتماعی و اقتصادی شرق جهان اسلام
سال ۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۲۷-۵۰
https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10065.1000

زائران و مجاوران هندی در مشهد در دوره قاجار و پهلوی (انگیزه‌ها، فرصت‌ها، دستاوردها و چالش‌ها)

علی نجف زاده،[۱] جواد عباسی[۲]
[۰۱] استادیار گروه تاریخ، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.(نویسنده مسئول) *anajaf@birjand.ac.ir*
[۰۲] دانشیار بازنشسته گروه تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران *jabbasi@um.ac.ir*

واژگان کلیدی:
زائران هندی، شـبه قاره هند، قاجار، پهلوی، مشهد.

چکیده

گسترش تشیع در شبه قاره هند و تشکیل دولت‌های مختلف شیعه از دوره صفویه موجب توجه به سفرهای زیارتی از جمله به بارگاه رضوی در مشهد شد. روند این سفرها از دوره قاجار افزایش بیشتری یافت و از اواخر این دوره با بهبود راه‌ها و گسترش امکانات حمل و نقل هر ساله تعداد زیادی زائر شیعه روانه مشهد می‌شدند. اگرچه تاکنون درباره شیعیان هند پژوهش‌هایی انجام گرفته است، بااین‌حال به‌طور خاص به سفرهای زیارتی آنان به مشهد کمتر توجه شده است. براین اساس پژوهش حاضر به بررسی اشکال مسافرت، موانع و مشکلات سفر زائران شبه قاره هند به مشهد، نتایج فرهنگی و اجتماعی این سفرها و احیاناً اقامت زائران هندی در مشهد می‌پردازد. این پژوهش با رویکرد تاریخی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی- مطبوعاتی با روش توصیفی- تحلیلی انجام شده است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد با وجود مشکلات سفر از شبه قاره هند به مشهد به جهت دوری راه، فقدان امکانات، عدم تمایل انگلیسی‌ها به دلایل سیاسی و استقرار قرنطینه‌های روسی، زائران زیادی در دوره قاجار و پهلوی به سوی مشهد می‌آمدند و حتی برای رفع بخشی از این مشکلات اقدامی نظیر نخستین وقف اتومبیل در این مسیر انجام شد و زائران ثروتمند موقوفات بزرگی از خود به یادگار گذاشتند؛ برخی نظیر کشمیری‌ها و بنکش‌ها نیز به‌تدریج در مشهد ساکن شدند، محله‌ها، کوچه‌ها و مکان‌هایی نظیر کفش‌کن هندی‌ها به نام آنها شد و بازماندگان آن‌ها هنوز در مشهد زندگی می‌کنند.

تاریخ دریافت: ۱۸شهریور۱۴۰۴
تاریخ بازنگری: ۲۵ مهر ۱۴۰۴
تاریخ پذیرش: ۱۰ آبان ۱۴۰۴
تاریخ انتشار: ۲۲فروردین ۱۴۰۵

مقدمه

از قرون اولیه اسلامی مسلمان وارد شبه قاره هند شدند. اسلام ابتدا توسط تجار و بازرگانان و سپس فاتحان مسلمان وارد بخش‌های غربی شبه قاره هند شد و در قرون چهارم تا ششم هجری در زمان غزنویان و غوریان با لشکرکشی‌های متعدد اسلام و نیز زبان فارسی در نقاط مختلف شبه قاره گسترش یافت. این روند تا دوره تیموریان ادامه یافت. بهمنی‌ها در دکن، عادلشاهیان، نظامشاهیان، قطب‌شاهیان و ایالت اوده از مهم‌ترین حکومت‌های محلی شیعه شبه قاره هند در این دوران بودند. از دوره صفویه و سپس دوره قاجار هر ساله زائران زیادی از این مناطق راهی مکان‌های مقدس شیعی همچون عتبات در عراق و مشهد در ایران می‌شدند. این مسافرت با انگیزه‌های مختلف انجام می‌گرفت که مشکلات و چالش‌های متعددی داشت و از سوی دیگر این مسافرت‌ها پیامدها و نتایج مادی و معنوی دربرداشت و چالش‌ها و راهکارهای زیارت این گروه از شیعیان در مشهد در دوره قاجار و پهلوی تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است. به همین جهت مقاله حاضر برای پاسخ به پرسش‌های زیر انجام گرفته است:

مسافرت زائران هندی به مشهد با چه انگیزه‌هایی انجام می‌گرفت؟

چه موانع و مشکلاتی بر سر راه مسافرت زائران هندی به مشهد وجود داشت؟

مسافرت زائران هندی به مشهد چه دستاوردها و نتایج فرهنگی و اقتصادی داشت؟

موانع و مشکلات اقامت شیعیان هندی در مشهد چه بود؟

پیشینه پژوهش

با اینکه تاکنون درباره راه‌های گسترش اسلام و تشیع در شبه قاره هند و حتی حکومت‌های محلی شیعه در هند و تردد ایرانیان به ویژه در دوره صفویه پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است، اما درباره سفرهای زیارتی شیعیان هندی به مشهد پژوهشی مستقل و جامع انجام نشده است. برخی پژوهای مرتبط با این مساله به زوایایی از مساله اشاره کرده اند. نوروزی، خزاعی و فاطمی مقدم(۱۴۰۲) در مقاله «بازتاب وضعیت زور هندی حرم امام رضا(ع) در دوره قاجاریه در اسناد آستان قدس رضوی» با تکیه بر اسناد به ویژه عریضه‌ها وضعیت زائران هندی در حرم مطهر رضوی را در دوره قاجار در زمینه هایی چون جنسیت، تعداد زوار، انگیزه زیارت، پایگاه اجتماعی و درخواست‌های کمک بررسی کرده اند ولی به نحوه مسافرت، موانع سفر، پیامدهای زیارت و اقامت اشاره‌ای نکرده‌اند. نوروزی و معزی (۱۳۹۶) نیز یک جنبه دیگر از ارتباط شیعیان هند با مشهد یعنی حمل جنازه‌ها را در مقاله «موانع و مشکلات حمل جنازه شیعیان هند به مشهد در اواخر دوره قاجار» براساس اسناد وزارت امور خارجه مورد بررسی قرار داده اند. امیرزاده گرو(۱۳۹۳) در کتاب زیارت و زائران مشهدالرضا(آستان قدس رضوی) براساس سندهای مرکز اسناد آستان قدس به خاستگاه زائران و مشکلات آنها در مشهد و کمک‌های آستانه به آنها در دوره قاجار اشاره کرده و اشاراتی نیز به شیعیان هندی داشته‌است. نجف زاده(۱۳۹۲)

نیز در کتاب گروه‌های مهاجر به مشهد از صفویه تاکنون به مهاجرت و استقرار هندی‌ها و کشمیری‌ها در مشهد اشاره کرده است. در این پژوهش نیز کمتر به نحوه مسافرت و مشکلات و موانع آن و نتایج فرهنگی سفر این زائران شیعه اشاره شده است. براساس این سابقه تاکنون پژوهشی کامل و جزئی‌نگر درباره انگیزه زائران شیعه هندی از سفر به مشهد، مشکلات و موانع مسافرت، مسیرهای حرکت و وسایل حمل و نقل، دستاوردها و نتایج فرهنگی و اقتصادی این سفرها، موانع و مشکلات استقرار و اقامت دائم و امتیازات و امکاناتی که در زمان اقامت مشهد به دست می‌آوردند، صورت نگرفته است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های تاریخی است که با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و با تکیه بر منابع، مطبوعات و اسناد دوره قاجار انجام گرفته و اطلاعات پژوهش پس از گردآوری و طبقه‌بندی به شیوه توصیفی- تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته تا ابعاد مختلف مسافرت زائران هندی به مشهد و نتایج و پیامدهای آن در مشهد دوره قاجار و پهلوی مشخص شود.

خاستگاه جغرافیایی و انگیزه‌های زائران شبه قاره

مناسبات صلح‌آمیز ایران و هند در دوره صفویه روند زیارت و تجارت را برای هندی‌ها شتاب بخشید. اگرچه از گستره و جزئیات مسافرت‌ها آگاهی زیادی در دست نیست، نشانه‌هایی از حضور قابل‌توجه شیعیان هندوستان در شهر مشهد وجود دارد. از آن جمله است ساخت سه مدرسه مهم توسط تاجران و زائران شیعه که سازندگان آن با هند ارتباط داشتند: مدرسه فاضل خان، مدرسه میرزا جعفر و مدرسه سعدالدین (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۳۱۵). زیارت حرم رضوی توسط شیعیان هندی در دوره قاجار نیز ادامه داشت. ذکر نام سید حسین، مترجم روزنامجات هندوستان، در بین درخواست‌کنندگان کمک مالی شوال ۱۳۰۰ق. از آستان قدس، نشان از حضور گسترده آنها در ایران دارد (ساکماق: ۲۹۳۷۴/۱). گزارش کارگزاری خراسان در سال ۱۳۰۶ق. نیز از فراوانی مسافرت زائران هندی خبر می‌دهد که در ایام محرم وارد مشهد شده بودند (استادوخ: ۵۱۳-۹۸). زائران شبه قاره هند براساس موقعیت جغرافیایی، گرایش مذهبی و جایگاه اجتماعی‌شان قابل تقسیم‌بندی هستند. کشمیری‌ها، بنکش‌ها، پنجابی‌ها، بنگالی‌ها، خوجه‌ها، اسماعیلی‌ها و سادات از این جمله‌اند. کشمیری‌ها گروهی از شیعیانی بودند که برای تجارت و زیارت به مشهد کوچ کردند و مسیر طولانی کشمیر تا مشهد را از طریق کابل و هرات پیمودند و در بین راه نیز اثراتی از خود بر جا گذاشتند.

سادات گروهی دیگر از مهاجران هندی در مشهد بودند که ابتدا برای زیارت آمدند و سپس مقیم شدند. از این میان سادات رضوی از بقیه شاخص‌تر بودند. سید علی‌الرضوی هندی یکی از این زائران بود که در ربیع‌الثانی ۱۳۲۱ق. از تولیت آستانه تقاضای کمک کرد و در نامه خود نوشت که از شش ماه قبل مقیم مشهد شده است (ساکماق: ۲۴۸۴۴/۱). خوجه‌ها

نیز گروه مهمی از شیعیان هند را تشکیل می‌دادند که برای زیارت به مشهد می‌آمدند. آن ها از دوره آقاخان اول با تلاش‌های حبیب ابراهیم از اسماعیلیان جدا شده و از سال ۱۲۸۰ق. که ملا قادرحسین از طرف شیخ زین‌العابدین مازندرانی مأمور تبلیغ در بمبئی شد، به شیعه اثنی‌عشری رو آوردند و جماعت بمبئی را تشکیل دادند. سپس گروهی از آن ها به شرق آفریقا مهاجرت کردند و فدراسیون شیعیان خوجه اثنی‌عشری آفریقا را به وجود آوردند که شامل جماعت دارالسلام، زنگبار، مومباسا، ناکارو و کامپلا می‌شدند (روغنی، ۱۳۸۷: ۱۰ و ۶۶). داود فرزند حاجی ناصر از خوجه‌های مهم هند و رئیس انجمن فیض، پنج تن و انجمن حمایت از اسلام بود که در ۱۳۴۵ق. از بمبئی برای زیارت به مشهد مسافرت کرد. وی به زائران زیاد هندوستانی اشاره و تأکید کرده در مسافرت اولویت به خوجه‌ها داده می‌شد (حاجی داوود، ۱۳۵۰: ۱۷).

بنکشی‌ها گروه دیگری از زائران شیعه شبه قاره هند بودند که در منطقه‌ای از رشته کوه سلیمان به به نام بنکش صغیر از توابع کشمیر و بنکش کبیر از بلاد کابل زندگی می‌کردند (الفنستون، ۱۳۷۶: ۳۳۰ و ۱۱۴). بنکش‌ها در زمان امیرشیرعلی خان تحت حکومت افغانستان بودند. شیعیان بنکش اگرچه تعدادشان زیاد نبود ولی برای زیارت به مشهد می‌آمدند. در وقف‌نامه‌های سردار محمدعلم خان، حکمران بلخ و بدخشان و ترکستان و امیرحسین خان نظام‌الدوله، به آن ها اشاره شده است (امیرزاده گرو، ۱۳۹۳: ۸۰–۷۹). اسماعیلیان گروهی دیگر از شیعیان هند بودند که ارتباط زیادی با مشهد و به ویژه آستان قدس داشتند. بانو شمس‌الملوک مادر سلطان محمدشاه بود یکی از چهره‌های مؤثر این گروه بود که در اوایل دوره پهلوی موقوفاتی برای حرم رضوی در نظر گرفت (ساکماق: ۶۲۸۲۳/۷).

مسافرت شیعیان هند به مشهد جنبه‌های متفاوتی داشت. برخی قصد زیارت داشتند و بیشتر اسناد، مدارک و گزارش–های باقی مانده مربوط به این جنبه از موضوع است. برخی به تدریج مشتاق اقامت در جوار حرم رضوی می‌شدند. این گروه هسته مهاجران هندی، کشمیری و بنکشی در مشهد را تشکیل دادند. گروه دیگر معتقدانی بودند که آرزو داشتند بعد از مرگ در جوار بارگاه رضوی دفن شوند. این تفکر از دوره صفویه مرسوم بود و برخی از رجال و شخصیت‌های مشهور شیعه مقیم هند که بعضاً ایرانی‌تبار بودند، در مشهد به خاک سپرده شدند. از این گروه می‌توان از محمد بیرام خان بهارلو (متوفی۹۶۸ق.) وکیل‌السلطنه اکبرشاه تیموری، میرمرتضی شریفی شیرازی (متوفی ۹۷۴ق.) و میرزا قلی میلی هروی (متوفی۹۸۴ق.) نام برد. افزون بر علاقه قلبی به مجاورت با امام رضا(ع)، همسایگی قلمرو ایران قاجاری با هند، فاصله نزدیک‌تر مشهد به مرزهای غربی هند در مقایسه با کربلا و نجف، کاستن از هزینه‌های سفر و حمل جنازه به عتبات و اختلاف کمتر بین شیعیان و سنی‌های هند نیز در توجه به مشهد تأثیر داشت. بااین‌حال این کار مشکلات زیادی داشت که مهم‌ترین آنها وجود قرنطینه، ضوابط و دستورالعمل مجلس حفظ‌الصحه و سیاست بریتانیا برای جلوگیری از شیوع بیماری‌های مسری بود (نوروزی و معزی، ۱۳۹۶: ۷۲).

خراسان به جهت فراوانی رفت و آمد زائران منطقه‌ای حساس بود. در صورت شیوع بیماری‌های مسری زائران بیماری را به مناطق دیگر منتقل می‌کردند. برهمین اساس بیشتر مواقع با انتقال اجساد به مشهد مخالفت می‌شد. اسناد وزارت امور خارجه نشان می‌دهد حمل جنازه عمدتا در دوره مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه و ایام صدارت امین‌السلطان،

علاءالسلطنه و مشیرالدوله و فاصله زمانی جمادی‌الاولی ۱۳۲۳ تا شوال ۱۳۲۵ق. بوده‌است. ابتدا میرزا مصطفی آشتیانی از میرزا نصرالله خان مشیرالدوله وزیر امور خارجه تقاضای مجوز ورود و دفن جنازه یکی از شیعیان هندی را کرد. در پاسخ این نامه صریحاً اشاره شده که صدور مجوز ورود و دفن جنازه در ارض اقدس منوط به اطمینان از فوت نکردن به دلیل امراض مسری مانند وبا و طاعون است (همان: ۸۱). این مسأله بعد از پیگیری زیاد در سال ۱۳۲۵ق. به نتیجه رسید و دکتر کوپر فرانسوی رئیس جدید مجمع حفظاالصحه ورود چهار جنازه را به ایران بلامانع اعلام کرد. یکی از دلایل سختی ورود جنازه به ایران اختلاف نظر میان ماموران قرنطینه و اداره گمرک به ویژه در بوشهر بود. مأموران قرنطینه زیر نظر مجلس حفظاالصحه و بیشتر تحت نظارت بریتانیا بودند ولی اداره گمرک زیر نظر بلژیکی‌ها برای گرفتن عوارض گمرکی این جدیّت را نادیده می‌گرفتند و از ورود اجساد به ایران جلوگیری می‌کردند. یکی از راه‌های دور زدن موانع حمل جنازه از هندوستان قاچاق آنها برای دفن در مشهد بود. به همین جهت وزیر امور خارجه ایران پس از مذاکره با مجلس حفظاالصحه به کنسول ایران در بمبئی دستور داد تا فقط به جنازه‌هایی مجوز حمل بدهد که سه سال از مدت فوتشان گذشته باشند و مرگشان به علتی عادی بوده باشد (همان: ۸۴و۸۹). در این میان زائران هندی که پایان عمر خود را در مشهد گذرانده بودند، برای دفن در مشهد مشکلات کمتری داشتند. خانم‌سلطان همشیره خانم مبارک‌علی شاه علی–الحسینی و سپس خود مبارک‌علی شاه از جمله این زائران و مجاوران بودند که در جوار امام هشتم شیعیان دفن شدند (ساکماق: ۱۰۴۱۹۲/۲).

موانع مسافرت زائران شبه قاره هند به مشهد

مسافرت شیعیان شبه قاره هند به مشهد برای زیارت با مشکلات فراوانی همراه بود. مهم‌ترین آن ها، وضعیت اقتصادی زائران، تردّد در مسیر طولانی، مسائل مربوط به حمل و نقل، سیاست حکومت بریتانیا در هند، سیاست بهداشتی روس‌ها و استقرار قرنطینه بود. برخی از زائران هندی مردمانی فقیری بودند که هنگام مسافرت و اقامت در مشهد دچار مشکل مالی می‌شدند و مجبور بودند از آستانه درخواست کمک مادی کنند. در اسناد آستان قدس به صورت متفرقه مدارکی از عریضه‌ها و درخواست زائران در این مورد وجود دارد. به عنوان نمونه یکی از زائران هندی به نام عبدالله همراه اعضای خانواده‌اش در ذی‌القعده ۱۲۹۵ق. در زمره دریافت‌کنندگان کمک مالی از نوع جنس و پوشاک بودند (امیرزاده گرو، ۱۳۹۳: ۱۰۶). یکی از سادات حیدرآباد هند نیز در ذی‌الحجه ۱۳۱۰ق. عریضه‌ای نوشت مبنی بر اینکه با عیال و چهار نفر طفل خود از هندوستان به ارض اقدس آمده و دچار نهایت پریشانی شده و راه معاشی نداشتند (همان: ۱۰۸). برخی از آن ها تنها برای دریافت پوشاک درخواست کمک می‌کردند. چنانکه پیرمردی از اهالی کشمیر که روزها با تلاوت قرآن در معابر عمومی امرار معاش می‌کرد به خاطر سرمای شبانه درخواست پوستین کرده بود (همان: ۱۰۷). بااین‌حال همه کسانی که نامشان در اسناد آستان قدس ثبت شده است محتاج به دریافت کمک نبودند، بلکه برخی زائرانی بودند

که به صورت افتخاری دعوت به مهمانی در آستانه می‌شدند. در صورت حساب مخارج و مصارف کارخانه زواری جمادی‌الثانی ۱۲۹۱ق. نام یکی از زائران هندی به نام اشراف‌الدوله ذکر شده که برای صرف غذا دعوت شده است (همان: ۱۰۶).

برخی از زائران بنکش نیز درخواست کمک از آستانه کرده‌اند. مهم‌ترین آن ها در ۱۳۰۰ش. دوازده نفری بودند که با مشکل مالی مواجه شدند (ساکماق: ۲۳۷۹۹/۱). همچنین در سال ۱۳۰۱ق. زائری به نام کربلائی مهرعلی بنکشی سفارش و تأییده‌ای از دو تن از علمای دینی مشهد مبنی بر استحقاق دریافت کمک از اولیاء آستانه ارائه داد (ساکماق: ۲۳۸۶۲/۱).

شرایط بد اقتصادی زائران شیعه هندی باعث می‌شد انگلیسی‌ها چندان مایل به مسافرت آنان نباشند. بنا به نوشته لندور زائران فقیر بنگالی هیچ امکاناتی در اختیار نداشتند و در آغاز سفر اصلاً نمی‌دانستند که در مسیر سفر برای زنده ماندن به چه چیزهایی نیاز دارند (لندور، ۱۳۸۸: ۳۷۰). بریتانیا به همین دلیل و دلایل متعدد دیگری چندان با مسافرت این‌گونه زائران موافق نبود. لندور پس از مشاهده زائران بنگالی در بیرجند آنان را مایه دردسر برای بریتانیا معرفی کرده است؛ چرا که در زشت‌ترین وضعیت سفر می‌کردند و در شرق ایران محبوبیت انگلیسی‌ها را کاهش می‌دادند. به نظر بومیان ایران، فرقی بین انگلیسی‌ها و بنگالی‌ها نبود و همه اتباع بریتانیا چنین بودند. به نظر او این سفرهای زیارتی را باید محدود و در نهایت به کلّی متوقف می‌کردند (همان: ۳۷۰).

مسافت بسیار طولانی از بنگال و شبه قاره هند به مشهد یکی از عوامل کاهش تردّد محسوب می‌شد، اما هنگامی که با پایان جنگ جهانی اول استفاده از اتومبیل و کامیون معمول شد، مسافرت زائران هندی افزایش یافت. بااین‌حال مسافرت در مسیرهای دریایی یا زمینی محدودیت‌های دیگری نیز داشت. یکی از این محدودیت‌ها عوامل طبیعی نظیر بروز و شیوع امراض و بیماری‌های واگیردار چون طاعون و وبا بود که نقش مهمی در کاهش تعداد زائران مشهد داشت. شیوع بیماری‌های واگیر هر از چندگاهی باعث استقرار قرنطینه در مسیرهای منتهی به مشهد از طریق سیستان و هرات می‌شد و مسافرت را با مشکل مواجه می‌کرد. در نیم قرن آخر دوره قاجار دست‌کم پنج بار در این مسیر بیماری شیوع پیدا کرد و در نتیجه روس‌ها اقدام به تأسیس قرنطینه کردند. وبای سال ۱۲۸۵ق. در خراسان و وبای آسیایی سال ۱۳۴۹ق./۱۳۰۹ش. که از هندوستان به افغانستان و هرات و مشهد رسید، از آن جمله بود. بنا به نوشته سایکس روس‌ها مراکز مهم قرنطینه به وجود آوردند تا از بروز وبا و طاعون جلوگیری کند. این مراکز توسط تعدادی قزاق محافظت می‌شد (سایکس، ۱۳۳۶: ۳۵). بااین‌وجود بیماری به مشهد نفوذ کرد و بیست هزار نفر از جمعیت شهر و اطراف آن را به کام مرگ کشید (ریاضی هروی، ۱۳۷۲: ۱۰۶). در سال ۱۳۱۴ق. نیز به خاطر شیوع طاعون هندوستان بار دیگر باعث برپایی تشکیلات قرنطینه در چند نقطه نظیر تربت‌حیدریه، کاریز تایباد، خواف و کرات شد (همان: ۱۲۰)؛ موضوعی که مسافرت در مسیر هندوستان به خراسان را با چالش جدّی مواجه کرد. انگلیسی‌ها اقدام روس‌ها در برقراری قرنطینه را بیشتر با اهداف تجاری و سیاسی می‌دانستند. به نوشته کلنل بیت، روسیّه به بهانه حفاظت از مرز خود با ایران به خاطر طاعونی که در بمبئی بروز کرده بود، تعداد ۱۵۰ قزّاق را به ایران فرستاد و تمامی رفت و آمدهای بین ایران و افغانستان یا بلوچستان را ممنوع اعلام کرد؛ تمامی راه‌ها بسته شد و تجارت بین دو کشور به حالت تعطیل درآمد. نتیجه این بود که

تجارت انگلیس از طریق هندوستان با مشهد برای مدت زمانی کاملاً قطع شد (ییت، ۱۳۶۵: ۲۷۸).

کمتر از یک دهه بعد در سال ۱۳۲۳ق. طاعون هندوستان به سیستان سرایت کرد و هر روز جمعی از اهالی را هلاک می‌کرد. برای جلوگیری از شیوع این بیماری در مشهد به آصف‌الدوله، والی خراسان و سیستان، دستور داده شد تا ملک‌الحکما را هرچه زودتر عازم سیستان کند تا با توقّف در بیرجند و تشکیل قرنطینه مانع از سرایت بیماری به خاک قاینات و خراسان شود (روستایی، ۱۳۸۲: ۵۱۸). پس از برقراری قرنطینه مسافرانی که از سیستان می‌آمدند پنج روز در بندان تحت مراقبت قرار می‌گرفتند (سون هدین، ۱۳۵۵: ۶۳۱). شیوع بیماری در مشهد می‌توانست پیامدهای ناگواری برجا بگذارد، زیرا مشهد سالانه ۱۵۰ هزار زائر داشت و راه‌هایی که از آنجا جدا می‌شد می‌توانست غرب آسیا را گرفتار طاعون کند. به همین جهت بیماری باید در همان سیستان مهار می‌شد (همان: ۶۷۱). طبق نامه دکتر شنیدر در ۱۱ فوریه ۱۹۰۶م./۱۳۲۳ق. دوسوموف شارژدافر دولت روس تهدید کرده بود که اگر دولت ایران اقدامات مؤکد حفظ‌الصّحه برای جلوگیری از بروز طاعون در مشهد به عمل نیاورد، دولت روس مجبور خواهد شد سرحد خراسان را مسدود کند. بنابراین پیشنهاد داد در شهرهایی از قبیل بیرجند، قاین، بجستان، تربت حیدریه و تربت جام چند توقفگاه دایر کنند و کاروان‌ها را بازدید نمایند (گنج‌بخش زمانی، ۱۳۸۹: ۱۸۷). روس‌ها بدین منظور ۱۰۰ سوار قزّاق برای قرنطینه‌ها فرستادند (ریاضی هروی، ۱۳۷۲: ۱۷۰). از آنجا که مسائل سیاسی و اقتصادی نیز پشت پرده قرنطینه بود، کاهش بیماری نیز باعث برچیده‌شدن آن‌ها نمی‌شد و موانع مسافرت همچنان دایر بود. طبق نوشته روزنامه خورشید، از سال ۱۳۱۴ق. که در هندوستان مرض طاعون بروز کرد و در خط سیستان قرنطینه برقرار شد تا ۱۰ سال بعد قرنطینه همچنان دایر بود و به نظر نمی‌رسید منحل شود (خورشید، شماره ۷۵: ۱). در زمان جنگ جهانی اول نیز بار دیگر شیوع وبا در کرمان و سیستان مسافرت در این مسیر را با چالش روبرو کرد. فاخرالدوله در ۷ رمضان ۱۳۳۶ق. پیشنهاد داد در ده سَلم و چند نقطه دیگر قرنطینه دایر و از تردّد جلوگیری شود (ساکماق: ۲۴۱۷/۱). به نظر می‌رسد ادعای روس‌ها درباره انتشار بیماری توسط کاروان‌ها چندان بی‌پایه و اساس نبوده است. چنانکه لندور انگلیسی نیز در سال ۱۳۲۵ق. هنگام عبور از بیرجند به سیستان به آن اعتراف کرده است. طبق گزارش او انگلیسی‌ها به جهت وجود بیماری چندان مایل به مسافرت زائران بنگالی بیمار نبودند. اکثر آن ها دچار تب بودند و عده‌ای نیز در مسیر راه مرده بودند. کاروان زائران بنگالی دردسر زیادی برای ایرانیان و روس‌ها به وجود می‌آورد. مقامات می‌ترسیدند که این افراد ناقل طاعون باشند و بعد از آلوده کردن ایران، مناطق اطراف خزر را هم آلوده کنند (لندور، ۱۳۸۸: ۳۷۰).

اقامت زائران هندی و امتیازات آنان در دوره قاجار

برخی از زائران شیعه هندی به‌تدریج در مشهد مقیم و به مجاوران بارگاه رضوی تبدیل شدند. آنان حتی توانستند امتیازات خوبی در آستانه به دست آورند. ملاغلامرضا هندی، اجداد خانواده ارجمندنیا از مهاجران هندی بود که اسناد رمضان ۱۲۶۱ق. وی را کفشبان صحن عتیق نشان می‌دهد (ساکماق: ۲۹۳۷۴/۱). بعد از او فرزندانش نیز در آستانه

مشغول فعالیت شدند. پسرش کربلایی غلامحسین، کفشبان صحن جدید بود که در رجب ۱۳۳۳ق. درگذشت و پسرش علی تقاضای شغل پدری را نمود. میرزا مرتضی قلی خان طباطبایی در حکمی با این پیشنهاد موافقت کرد. ارجمندنیا محل خدمت ملاغلامرضا را صحن نو و علت نام‌گذاری کفشداری هندی‌ها را حضور جدّش و رفت و آمد هندی‌ها از این دَر بیان کرده است. غلامرضا هندی و پسرش ملاغلامحسین هر دو پس از مرگ در این کفشداری دفن شدند. دو پسر ملاغلامحسین به نام‌های غلامرضا و علی در آستانه مشغول کار بودند (نظرزاده، ۱۳۸۵: ۵۰۱). سابقه این خانواده در کفشداری هندی‌ها باعث انتخاب فامیل کفشدار هندی و هندی‌زاده شد که خاستگاه و شغل خانوادگی آنان را نشان می‌دهد. از این خانواده پنج نسل به طور موروثی در کفشداری آستان قدس فعالیت کرده‌اند.

سید شهسوار علیشاه هندی یکی دیگر از زائرانی بود که در دوره ناصرالدین شاه به مشهد مهاجرت کرد و نسب خود را به شاه نعمت‌الله و امام رضا(ع) می‌رسانید. او خود را «سید شهسوار علیشاه الرضوی‌المرتضوی‌الحسنی‌الحسینی‌الجعفری–الموسوی‌الملقب بابن‌الرضا» معرفی کرد و ضمن اقامت و مجاورت امتیازات زیادی از دربار قاجار دریافت نمود. ابتدا شاهزاده ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله، فرمانفرمای خراسان و سیستان و تولیت آستانه، در سال ۱۳۱۱ق. یک باب اتاق روی نهر خیابان در بست بالا مقابل دارالشفاء را وقف آستانه کرد و از درآمد آن شهریه مادام‌العمر به مبلغ ۲۶ تومان و ۵ هزار دینار برای سید شهسوار علی هندی در نظر گرفت (مستوفی، ۱۳۱۷ق.: ۱۴۵). یک سال بعد ناصرالدین شاه در رجب ۱۳۱۲ق. طی فرمانی او را به لقب منصورالتولیه ملقب و امتیازات قابل توجهی به وی اعطاء کرد. در این فرمان تأکید شده امتیاز مرتبه و مقام او را منظور دارند. یکی دیگر از امتیازات سید شهسوار علی شاه اینکه هرگاه وی یا اولادش مرحوم شدند بطور مجانی در آستانه دفن شوند و حجره‌ای از حجرات فوقانی صحن مقدس نیز جهت بیتوته وی معین نمایند (ساکماق: ۹۶۸۴/۱). امتیازات منصورالتولیه در سال‌های بعد نیز افزایش یافت. در ۵ ربیع‌الاول ۱۳۲۴ق. به عنوان استحقاق منصورالتولیه مقدار دو خروار گندم علاوه بر مواجب سابق وی برقرار شد (ساکماق: ۹۶۸۵/۱). او سالیانه ۲۱۰۰ ریال نقد و ده خروار گندم دریافت می‌کرد. این مستمری در زمان نیابت تولیت محمدولی اسدی به ۱۲۰۰ ریال نقد و پنج خروار گندم کاهش یافت. پسرش سیدرضا که در نجف مشغول تحصیل بود، پس از او تا سال ۱۳۱۴ش. این مواجب را دریافت می‌کرد (ساکماق: ۱۱۱۵۱۵/۱). پسر دیگرش سید عباس منصوری (حیدرآباد دکنی) کارمند بانک شاهی مشهد بود و در ۱۳۰۷ش. با روزنامه آفتاب شرق همکاری می‌کرد و ستون مطبوعات خارجی، مخترعات جدید را از جرائد هندوستان و لکنهو ترجمه می‌کرد (آفتاب شرق، شماره ۸۵، سال پنجم: ۱ و شماره ۷۷، سال پنجم: ۱). پسر دیگرش به نام سید حسن منصوری از آذر ماه ۱۳۱۲ش. مدتی نویسنده ممیّزی بلدیه مشهد بود که سپس استعفا داد.

برخی از صاحب‌منصبان کنسولگری انگلیس که از شیعیان هند بودند، پس از پایان مأموریت خود مقیم مشهد شدند و امتیازاتی در آستانه به دست آوردند. خان بهادر سید مبارک‌علی شاه، معاون کنسولگری بریتانیا، با سمت کشیک چهارم آستان قدس، از جمله زائران و مأمورانی بود که تا پایان عمر در مشهد زندگی کرد. هنگامی که در اردیبهشت ۱۳۰۱ش.، ۱۸ ماه پس از بازنشستگی درگذشت، به علت خادم افتخاری آستان قدس بودن مراسم خاکسپاری او باشکوه برگزار

شد(فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی: گزارش کنسولگری‌های انگلیس، ۱۳۸۷: ۳۶۴).

سید مظهرحسین هندوستانی یکی دیگر از زائران و شاید بتوان گفت مهم‌ترین هندی مقیم آستان قدس بود. مرد مرتاضی که چند سال در بین النهرین زندگی کرد و بعد از ورود به مشهد مدتی در یکی از حجره‌های آستانه مقیم شد و مریدانی برای خود جمع کرد (ساکماق: ۶۷۱۴۲).

حاج سید کاظم صدرالادبائی یا سید خردو از معروف‌ترین زائران هندی و از خوجه‌های مقیم مشهد بود که از سال ۱۳۱۳ش. صاحب مهمان‌سرایی در کوچه گندم‌آباد بود و از مسافران هندوستانی پذیرایی می‌کرد (مدرس‌رضوی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۸۰). او از سال ۱۳۳۳ش. تا ۱۳۴۱ش. سمت خطیب‌باشی آستان قدس را برعهده داشت. صدرالادبائی حتی پس از اقامت رابطه خود با هند را همچنان حفظ کرد و در جلب کمک‌های شیعیان آن منطقه به آستان قدس نقش مؤثری ایفاء نمود. او در سال ۱۳۳۰ش. مسافرتی به مناطق شیعه‌نشین پاکستان و زنگبار داشت و در بازگشت مبلغ گزافی از هدایا، نذورات و در نقره و مطلائی وقفی یک نفر زنگباری را برای آستان قدس آورد که در ۱۵ فروردین ۱۳۳۱ش. در حرم نصب شد (نور ایران، شماره ۱۶۸، سال سوم: ۱و۴). بعد از مرگ وی پسرش سمتی در آستان قدس داشت.

وقف: دستاورد بزرگ زائران هندی برای آستان قدس

با اینکه خاستگاه اجتماعی بسیاری از زائران هندی دوره قاجار طبقات متوسط و فقیر، سادات و صوفیان و دراویش بودند که به دلیل مشکلات مالی در هنگام سفر با عریضه‌نویسی از آستان قدس درخواست کمک می‌کردند (نوروزی، خزاعی و فاطمی مقدم، ۱۴۰۲: ۲۱ و ۲۳) ولی برخی از زائران هندی که پایگاه اجتماعی و اقتصادی مناسب و وضعیت مالی خوبی داشتند نذورات قابل توجهی به حرم رضوی تقدیم کردند. در یک مورد مربوط به عصر صفوی در سال ۱۱۵۳ق. یک تخته قالی بافت جهان‌آباد هند نذر شده و نام سلطان علی هندی و دو تن از خواجه‌های نواب محمدشاه در بین نذرکنندگان ذکر گردیده است (امیرزاده گرو، ۱۳۹۳: ۱۰۵). بعضی از نواب و والیان ثروتمند شیعه نیز هنگام سفر به مشهد با کاروان‌های مجلل اهالی مشهد و دیگر زائران را تحت تأثیر قرار می‌دادند. نمونه‌ای از این زائران تاجدار بهوکه از امیرزادگان هند که در محرم سال ۱۳۰۶ق. همراه جمعیت زیادی به زیارت مشهد آمد و دسته هندی‌ها با عَلَم و کُتل و زر و زیور به عزاداری پرداخت. این هیأت شهرت زیادی در مشهد به دست آورد و در انظار عمومی جلوه کرده بود؛ چنان‌که گفته می‌شد سه چهار کرور اسباب و جواهر با دسته هندی‌ها است و همهمه در میان بعضی از اشخاص افتاده بود و احتمال درگیری بین آنها با دسته ترک‌های قره‌باغی و آذربایجانی وجود داشت (استادوخ: ۹۸-۵۱۳).

از طرف عثمان علیخان بهادر، پادشاه دکن، نیز در شهریور ۱۳۰۶ش. در حضور هیئت عظیمی از اهالی هندوستان و نماینده کنسولگری دولت انگلیس و امنای آستانه یک چراغ هیجده شاخه اعلی در حرم نصب شد. او همچنین هر ماهه ۱۵۰ روپیه برای مصارف روشنایی و معطری ضریح مطهر و حفاظت آن مقرر کرد (مهر منیر، شماره ۲۹، سال ششم: ۲).

یکی دیگر از زائران ثروتمند هندی، میرعلی‌نواز خان، فرمانفرمای ایالت خیرپور سند بود که اواخر بهار ۱۳۱۳ش. به

قصد زیارت عازم مشهد شد. موقعیت و منزلت وی باعث شد تا بالاترین مقامات کشوری ایران هماهنگی لازم برای پذیرایی از او را انجام دهند. طبق نامه وزارت داخله به محمدولی اسدی، نایب‌التولیه آستان قدس، امیر خیرپور با ۲۸ نفر از ملتزمین خود از سرحد زاهدان وارد خراسان شدند و از مرکز دستورات لازم به مأموران بین راه داده شده بود که در موقع تشرف او به آستان قدس احترامات لازم را به جا آورند (ساکماق: ۹۹۱۲۸/۸). این دستورات فراتر از تشریفات روزمرّه برای زائران و در حد تشرّف شاه ایران به نظر می‌رسید. مهم‌ترین بخش آن غبارروبی و نظافت ضریح بود؛ مسئله‌ای که طبق آداب و رسوم سنتی در آستان قدس فقط چند بار در سال و قبل از اعیاد و طبق تشریفات خاص انجام می‌گرفت؛ ولی این بار در ۳۰ خرداد ۱۳۱۳ش. فراتر از رسوم قدیمی دستوراتی برای اجرا داده شد. به مناسبت تشرّف «نواب والا امیر خیرپور» داخل ضریح مطهر را غبارروبی و نظافت کردند. در ایام تشرف ایشان باید در تنظیف و شستشوی داخل ضریح و اطاق‌های متبرکات بیش از هر زمان دقت و مراقبت می‌شد. چراغ داخل ضریح باید در تمام شب‌ها تا موقع مراجعت ایشان روشن می‌بود. برای اولین تشرف ایشان دستور داده شده مراقبت بیشتری به عمل می‌آمد (ساکماق: ۱–۹۹۱۲۸/۲). همچنین به سرکشیک دستور داده شده که خودش قبل از وقت با لباس رسمی در آستان قدس حاضر و دستورات لازم را به دربان‌باشی کشیک و خدام جهت ارائه دهد. پس از زیارت و صرف چائی و شربت می‌بایست هنگام مشایعت خدام قیام می‌کردند (ساکماق: ۶–۹۹۱۲۸/۵).

میرعلی نوازخان روز قبل از عزیمت یک تخته روپوش ضریح مطهر از جنس حریر و گلابتون دوزی (به ارزش یکصد و چهل تومان) و یک قطعه عقاب طلای میناکاری که در شکم آن صدفی بکار رفته بود (به ارزش یکصد و بیست تومان) به آستان قدس اهداء کرد (ساکماق: ۲–۹۸۷۵۲/۴). او همچنین طبق نامه‌ای رسمی شیخ مهدی خادم‌الرضا (زیارت‌نامه‌خوان) را از طرف خود به عنوان نایب‌الزیاره در آستان قدس تعیین کرد و از اسدی نایب‌التولیه خواست در مواقع لزوم از هر گونه مساعدت و معاضدت با وی کوتاهی نشود. او حتی بعد از بازگشت به هند نیز موقوفاتی برای حرم رضوی در نظر گرفت و در مکاتباتش اظهار داشت که از دهم مرداد ۱۳۱۳ش. ماهیانه دویست روپیه برای مصرف چراغانی شب جمعه در حرم مطهر، طی ده ماه سال، و روضه‌خوانی در دو ماه محرم و صفر در آستان قدس در نظر گرفته است (ساکماق: ۵–۹۸۷۵۲/۶).

علاوه بر زائران واقف، برخی از شیعیان هند نیز در ارتباط با مشهد و به ویژه آستان قدس بودند و موقوفاتی برای رفاه زائران در نظر گرفتند. یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین واقفان قرن اخیر در آستان قدس که البته ناشناخته مانده است، بانو بی‌بی‌شمس‌الملوک مادر سلطان محمدشاه معروف به آقاخان سوم رهبر جامعه اسماعیلیان بود. او از لحاظ نسبی از خاندان قاجار بود و در اوایل دوره پهلوی موقوفاتی از خود به یادگار گذاشت که او را در بین صدها واقف آستان قدس متمایز می‌کند. از یک سو جایگاه اجتماعی او به عنوان مادر آقاخان رهبر اسماعیلیان و از سوی دیگر موقوفه‌ای خاص که برای آستان قدس در نظر گرفت، از علل این تمایز است. او در اواخر دوره قاجار به زلزله‌زدگان تربت حیدریه کمک زیادی کرد. او در زمان تصدی مرتضی‌قلی خان طباطبائی یک ماشین چراغ برق و در زمان محمدولی اسدی یک کارخانه چراغ برق

به قوّه ۵۰ اسب هر دو توسط عزیزالله خان پسرش تقدیم آستانه قدس نمود (بهار، شماره ۱۵۳۲، سال شانزدهم: ۲). جعفرزاده، مدیر کارخانه برق آستانه، به بمبئی رفت تا ضمن ملاقات با شمس‌الملوک وقف‌نامه‌اش را ثبت و اجرا کند. وقف‌نامه در ۶ جمادی‌الاخر ۱۳۴۳ق. توسط جعفرزاده نوشته شد و علاوه بر مولد برق، بادبزن آویزی بزرگ ۱۱۰ ولت ۲ عدد و بادبزن رومیزی ۲ عدد از دیگر موقوفات او بود (ساکماق: ۶۲۸۲۳/۷).

هفت سال بعد از فعالیت اولین ماشین برق شمس‌الملوک، پسرش عزیزخان به مشهد آمد و اسدی، نایب‌التولیه آستان قدس، از این فرصت برای احیاء موقوفه او استفاده کرد و توانست شمس‌الملوک را به اهداء ماشین برق دیگری ترغیب کند (ساکماق: ۹۶۶۱۰/۷۸). این کارخانه و در جای مناسبی در اراضی قبرستان قتلگاه و محل باغ رضوان مستقر شد. این کارخانه با موتورها و دیگر اثاثیه‌اش در اواخر سال ۱۳۱۱ش. یک میلیون ریال قیمت داشت و به چراغ برق طبرسی معروف بود.

تردّد زائران هندی و نخستین وقف اتومبیل

حمل و نقل زائران در دوره قاجار در تمامی مسیرهای ایران به سوی خراسان تنها با استفاده از چهارپایان ممکن بود. برای زائران هندی سه مسیر به سوی مشهد وجود داشت. مسیر افغانستان و هرات تا مشهد که بعد از جنگ‌های هرات به‌تدریج تردد در آن کاهش یافت و به ویژه استقرار قرنطینه‌ها از موانع آن بود. دوم مسیر بازرگانی بندرعباس که بخشی از طریق دریا بود و سهم عمده‌ای در تجارت خراسان داشت، اما به خاطر ناامنی دچار رکود شد. سوم مسیر تجاری نوشکی-سیستان که جای مسیر دوم را گرفت. حمل و نقل در این مسیرها از نظر انگلیسی‌ها به جهت تجارت با مشهد و برای شیعیان هند برای زیارت مهم بود، زیرا مسافت بین هندوستان تا خراسان بسیار طولانی بود و مشکلات حمل و نقل سنّتی باعث شد توجه به حمل و نقل جدید اجتناب‌ناپذیر شود. ابتدا انگلیسی‌ها در قسمتی از مسیر در قلمرو خود راه‌آهن ساختند. گسترش تجارت و اخبار راه‌سازی در مسیر هند به خراسان زائران بیشتری را از این راه روانه مشهد کرد. لندور که در سال ۱۳۲۵ق. نوشته است: «آنها شنیده‌اند که با وجود چنین راهی مسافرت کردن به مشهد بسیار ساده است» (لندور، ۱۳۸۸: ۳۷۱).

جنگ جهانی اول تأثیر عمیقی بر آمدوشد در این مسیر گذاشت. در زمان جنگ قسمتی از راه دارای راه‌آهن شد و با تأسیس خط آهن کویته – دزدآب رونق بیشتری یافت و جنبشی در تجارت و زیارت هندوستان به سوی خراسان ایجاد کرد. گزارش‌های دیکسون به تفصیل به راه‌سازی در مسیر منتهی به بیرجند و قاین و سپس گردنه‌های بین تربت حیدریه و مشهد اشاره دارد (دیکسون، ۱۳۹۱: ۸۶– ۸۹). روزنامه چمن نیز در ۲۱ بهمن ۱۲۹۵ش. گزارش داد چند روز است از نِه در جنوب خراسان جاده سمت سیستان و بیرجند توسط قشون دولت فخیمه مسطح می‌شود (چمن، شماره ۲۶، سال دوم: ۱). این اقدامات بر تجارت و مسافرت اثر گذاشت. بعد از زوال روسیه تزاری، افسران انگلیسی تلاش کردند جامعه تجار هندی را تشویق به فعالیت در این مسیر کنند و به سبب اقدامات سرگرد تمپل، نایب کنسول بریتانیا در مشهد، برادران

گُوان صاحب شرکت بزرگ ترابری موتوری در هند ترغیب شدند تا با انواع کامیون‌های تجاری خود از این مسیر بازدید کنند و پس از پایان جنگ امتیاز یک سرویس موتوری حمل و نقل را از دولت ایران بگیرند (دیکسون، ۱۳۹۱: ۱۹۷). آنها در این زمینه ناکام ماندند و با اینکه مسیر همچنان کاروان‌رو بود، اثرات جنگ جهانی بر منطقه شرق ایران و ایجاد راه ارتباطی ماشین‌رو بین مشهد تا سیستان غیرقابل انکار بود. فراهم شدن شرایط حمل و نقل باعث شد سفر زائران هندی به مشهد تسریع شود و حتی یکی از زائران موقوفاتی جهت تسهیل تردد در نظر گرفت و اولین وقف اتومبیل در این مسیر توسط یکی از سادات رضوی هندی صورت گرفت. اقدامی در زمینه تدارک تعدادی اتومبیل که در نوع خود اولین وقف وسایل نقلیه محسوب می‌شد. حاجی سید محمدمصطفی از سادات عالی نسب و از سلسله رضویه که در اوایل سال ۱۳۳۹ق. برای زیارت به مشهد سفر کرده بود، تصمیم گرفت برای تسهیل سفر زائران هندی به مشهد ده الی پانزده اتومبیل وقف آستان قدس کند. این وقف منحصر به فرد به دنبال گسترش استفاده از اتوموبیل و متناسب با شرایط زمان انجام گرفت. براساس مکاتبات ظهیرالاسلام الحسینی، متولی آستان قدس، با سرکنسول بریتانیا در مشهد و والی خراسان، حاج سید محمدمصطفی تصمیم گرفت بعد از بازگشت به هندوستان با همراهی محترمین و متموّلین هند ده الی پانزده اتومبیل را خریداری و وقف آستان قدس کند تا در زمینه حمل و نقل زائران هندی در مسیر دزداب (زاهدان) به مشهد مورد استفاده قرار گیرد و عایدات آن نیز نصیب آستان قدس شود. از آنجا که این اتومبیل‌ها باید از هندوستان خریداری و وارد می‌شدند هماهنگی با سرکنسولگری بریتانیا در مشهد ضروری بود. متولی آستان قدس دو نامه در این زمینه به سرکنسول بریتانیا نوشت و خواستار مساعدت آن دولت نسبت به این‌گونه اقدامات مذهبی مخصوصاً نسبت به اسلام و زائران این عتبه شد تا اتومبیل‌های مذکور در جاده دولتی مجانی و بلامانع حرکت نماید و از این رهگذر عموم ملت اسلام تشکر نمایند (ساکماق: ۶۳۴۳۶/۴).

متولی آستان قدس همچنین برای مسافرت کاشف‌الملک به عنوان نماینده آستان قدس به هندوستان درخواست اجازه کرد که پاسخ مثبت داده شد (ساکماق: ۶۳۴۳۶/۳). کاشف‌الملک که فردی بصیر، امین و با دیانت و کفایت معرفی شده، برای این سفر انتخاب شد (ساکماق: ۶۳۴۳۶/۲ و ۶۳۴۳۶/۸). بدین ترتیب از اوایل قرن چهاردهم هجری شبکه ارتباطی هندوستان به مشهد از اتومبیل برخوردار شد. حاجی داوود که در سال ۱۳۰۵ش. به مشهد سفر کرد از تردد با اتومبیل در این مسیر سخن گفته است. در این زمان کرایه هر نفر از زاهدان به مشهد ۷۸ روپیه بود (حاجی داوود، ۱۳۷۶: ۷۲) که برای برخی زائران رقم کمی نبود.

استفاده از اتومبیل توسط هندی‌ها بر حمل و نقل مشهد نیز تأثیر گذاشت. «گاراژ هند» یکی از مهم‌ترین تجارت‌خانه‌ها و تأسیسات هندی‌ها در دوره رضا شاه بود که علاوه بر زاهدان حتی در مسیر مشهد به تهران نیز فعالیت می‌کرد (مدرّس‌رضوی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۸۶). هندی‌های فعال در زمینه ماشین‌داری و حمل و نقل در این گاراژ متمرکز بودند و در سال ۱۳۱۳ش. با گاراژ توسلّی ادغام و «گاراژ هند و توسلّی» نامیده شد و بعد به نام «هند و ایران» خوانده شد. هندی‌های ماشین‌دار در مشهد از پیشگامان راه‌اندازی خطوط اتوبوس‌رانی داخل شهری بودند (مغانی، ۱۳۴۱: ۲۳۰).

برخی دیگر از شیعیان تسهیلاتی دیگر برای زائران مشهد تدارک دیدند. حاج مهرعلی ویشرام اهل زنگبار در دزداب مسافرخانه رضویه را به وجود آورد و انجمن فیض رضویه نیز برای امور خیریه و کمک به زائران شیعه مسافرخانه‌ای با یک فضای وسیع در قسمت جلوی شهر دزداب (زاهدان) تأسیس کرد. میرزا عبدالله پنجابی فرد متشخص این تشکیلات در دزداب بود. این انجمن برای فراهم کردن پول از شهرهای دهلی، لاهور و سایر جاها جهت تکمیل مسجد و حسینیه تلاش می‌کرد. در اوایل دوره پهلوی بنا به گفته حاج محمدعلی اولویت به خوجه‌ها داده می‌شد، زیرا که زائران هندوستانی خیلی زیاد بودند و مدیریت در دست پنجابی‌ها بود(حاجی داوود، ۱۳۷۶: ۳۸).

رفع چالش‌های مسافرت و ساماندهی زائران هندی

زائران هندی در مسافرت و اقامت مشهد مشکلاتی متعددی داشتند که برخی از آنها با تدابیر برخی از زائران حل شد. یکی از مشکلات اقامت در مسیر راه مشهد بود. در هندوستان توسط شیعیان خوجه انجمن فیض رضویه برای امور خیریه و کمک به این گروه از زوار شیعه ایجاد شد که یکی از اقداماتش برای خدمات بهتر به زائران خوجه تاسیس مسافرخانه رضوی در دزداب (زاهدان) بود که در سال ۱۳۴۵ق. یکی از خوجه‌ها به نام حاج مهرعلی ویشرام اهل زنگبار مسئول آن بود و فرد متشخص این تشکیلات میرعبدالله پنجابی بود (همان: ۳۸-۳۹). محمد لطیف‌الاجلی الهندی یکی از علمای هندوستان و زائر امام رضا(ع) نیز در ۱۶ ذیقعده ۱۳۴۵ش. پس از مشاهده دزداب (زاهدان)توصیه کرد در این شهر مسجدی جهت ادای نماز برای اهالی شیعه و سایر شیعیان زوار هندی تاسیس شود (مهر منیر، شماره ۱۹، سال ششم: ۲). ساماندهی، راهنمایی و تسهیل شرایط اقامت زائران در مشهد بیشتر توسط زیارت‌نامه خوان‌ها انجام می‌گرفت. خانواده شهسوار علیشاه منصورالتولیه تا اوایل دوره پهلوی و سپس خانواده صدرالادبائی نقش مهمی در این زمینه داشتند. در اوایل دوره پهلوی انجمن رضوی هندی‌ها در مشهد تشکیل شد که شهسوار علی شاه مسئول آن بود. سید حسین منصوری پسر شهسوار علیشاه نیز در سال ۱۳۱۴ش. از نایب التولیه آستان قدس تقاضای شغل زیارت‌نامه خوانی برای زوار هندی کرد (ساکماق: ۱۰۲۷۸/۵). خانواده صدرالادبائی نیز در ارتباط با زائران خوجه و ملاغلامحسین تبّتی نیز روضه‌خوان و زیارت‌نامه خوان زائران تبّتی در مشهد بود. آنان در عین حال مسافرخانه دار برای این زوار بودند (نجف زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۳).

علاوه بر این زائران هندی جزو اولین گروههایی بودند که به اهمیت اماکن اقامتی برای زوار هندوستانی پی بردند و پیشنهاد ساخت یک اقامتگاه را دادند. حاج فتح مفتون یزدی خادم کشیک اول آستان قدس که با زوار هندوستانی در ارتباط بود پیشنهاد آنها را در ۱۲ اردیبهشت ۱۳۱۱ش. به اسدی نایب‌التولیه آستان قدس انعکاس داد که زوار هندوستانی مایلند در مشهد برای اقامتشان محل مخصوصی داشته باشند و هزینه تعمیر و ساخت آن را از طریق اعانه جمع آوری کنند تا سکونت در آن مخصوص زوار هندوستانی باشد (ساکماق: ۹۷۳۰۳/۱۱۸).

تصویب و اجرای قوانین مالی در ایران اوایل دوره پهلوی نیز بر زائران هندی تاثیر منفی گذاشت. مهمترین این قانون انحصار تجارت ورود و خروج اسعار خارجی بود. که ورود و خروج پول را محدود کرد و این مساله به یک چالش برای زائران تبدیل شد. ولی طبق گزارش ۲۷ تیر ۱۳۱۰ش. برای مساعدت به زوار هندوستان از طرف والی خراسان جهت

رفع این زحمت پیشنهادی به مرکز داده شد و تصویب و مقرر گردید که زوار هندوستانی معادل صد لیره می‌توانند اسعار خارجی با خود به ایران آورده و همان مبلغ نیزبا خود ببرند و هرگاه علاوه بر صد لیره داشتند باید ثابت می‌کردند که ازایران موافق ترتیبات جاریه قانونی خریده‌اند (آزادی، شماره ۵۲۲: ۱).

موانع اقامت زائران شبه قاره هند در مشهد در دوره پهلوی

برخلاف دوره قاجار که بسیاری از زائران هندی به تدریج مقیم مشهد شدند، در دوره پهلوی قوانین تابعیت تغییر کرد و برخی از این مهاجران با مشکل اقامت مواجه شدند. یکی از شروط اقامت میزان درآمد مهاجران و شرط دیگر عدم تهدید برای امنیت کشور بود که باید مراجع سیاسی و فرهنگی ضرورت اقامت آنان را تأیید می‌کردند. شهربانی مشهد درباره جواز اقامت سیدمحمد فرزند سیدمرتضی کشمیری پس از بررسی از مراجع ذی‌صلاح نظیر نیابت تولیت آستان قدس وضعیت این زائر را پرسید و در ۲۹ تیر ۱۳۱۷ش. اعلام کرد وی را شخصاً نمی‌شناسد. یکی دیگر از راه‌های کسب جواز اقامت ارائه تأییدیه از سوی علمای صاحب نام بود. در یکی از این توصیه‌نامه‌ها که با وساطت شاهزاده اوکتایی، رئیس کتابخانه مبارکه، از سوی حاج شیخ محمد نهاوندی، از علمای بزرگ مشهد، برای سید محمد کشمیری نوشته شد (ساکماق: ۱۱۷۲۶۸/۲) تأکید شد که «مرحوم آقا سیدمرتضی والد آقا و خود این آقا، مراد کل متدیّنین و از مرتاضین و برجستگان اهل تقوی و معنویت و حقیقت و مجسمه دیانت و زهد بوده و هستند. در اقامت حضرت و آقا سید محمد در ایران و مشهد مقدس توّهم ضرر و احتمال صدور خلاف دیانتی و سیاستی نیست و جز متانت و دیانت و سلامت از ایشان صدور نخواهد یافت؛ لذا متمنّی از مقام محترم هستم که در تحصیل جواز اقامت حضرت آقای آقا سید محمد بذل توجه و اقدام و مساعدت کامل فرمایند که این سید جلیل در جوار جد بزرگوار خود اقلاً مدت یک سال مقیم باشند» (ساکماق: ۱۱۷۲۶۸/۳).

برخی از این مهاجران که توانسته بودند موقعیت اجتماعی مناسبی به دست آوردند و تأثیرگذار باشند، بیش از دیگران در معرض کنجکاوی و بررسی شهربانی قرار می‌گرفتند. خاستگاه هندی افرادی نظیر سید مظهرحسین هندوستانی می‌توانست زمینه جاسوسی برای بریتانیا را فراهم کند و او که حتی در آستان قدس جایگاهی یافته بود، در زمان رضا شاه متهم به جاسوسی شد. دفتر دربار در نامه‌ای به نایب‌التولیه آستان قدس هشدار داد حضور چنین فردی در آستان قدس مشکوک است و تقاضای اطلاعات بیشتر درباره وی کرد (ساکماق: ۷۶۷۴۷/۱). سوء ظن دربار پهلوی به اتباع هندی چندان نیز بی‌دلیل نبود، زیرا برخی از آنان آشکارا با سرکنسولگری بریتانیا در ارتباط بودند. سید شهسوار علی‌شاه هندی و فرزندانش از جمله این مهاجران بود. وابستگی مهاجران به دولت‌های خارجی باعث می‌شد در مسائل و مشکلات جزئی نیز تحت حمایت آنها قرار بگیرند و این امر زمینه مداخله و اعمال فشار بر آستان قدس را فراهم می‌کرد. عقب افتادن حقوق و مزایای سیدشهسوار علی‌شاه در سال ۱۳۳۴ق. زمینه‌ساز نمونه‌ای از این دخالت‌ها شد. درحالی‌که آستان قدس از نظر مالی با بحران مواجه شده بود و پرداخت تمام مقرری‌ها و مخارج به تأخیر افتاده بود، او از سرکنسولگری بریتانیا

خواست در زمینه پرداخت مقرری‌اش مداخله کند و شاه صاحب مبارک‌علی شاه، معاون کنسولگری بریتانیا، که خود از صاحب‌منصبان آستانه نیز بود، این مسأله را از تولیت آستانه درخواست کرد و ظهیرالاسلام در ۱۲ رجب ۱۳۳۴ق. پاسخ همکاری بیشتر داد (ساکماق: ۱۰۴۱۸۲/۱). این پشتوانه خارجی می‌توانست برای چنین مهاجرانی مصونیت سیاسی نیز ایجاد کند. چنانکه وقتی میان یکی از بنکش‌ها به نام سید اسماعیل در سال ۱۳۰۴ش. با غلامعلی، مفتّش بلدیه مشهد، کشکمشی بروز کرد (بایگانی راکد شهرداری مشهد: پرونده غلامعلی مفتش بلدیه) به این دلیل که او تبعه خارجی محسوب می‌شد، حاضر به پاسخگویی نبود. در دوره پهلوی مخالفت با دستورات و قوانین مملکتی تبعات بدی برای این مهاجران و اتباع خارجی داشت؛ چنانکه برای فرزندان سید شهسوارعلی شاه که تابعیت ایرانی نگرفته بودند پس از ماجرای کشف حجاب تبعاتی داشت و علاوه بر قطع مستمری آستان قدس از ایران اخراج شدند (ساکماق: ۱۱۱۵۱۵/۱).

سخت‌گیری‌های دوره پهلوی همه مجاوران را دربر می‌گرفت؛ حتی فردی نظیر صدرالادبائی که منصب مهم خطیب‌باشی آستان قدس را داشت، از اتهام در امان نبود. او در سال ۱۳۳۲ش. به متولی قلّابی و سوءاستفاده‌ها از نذورات متهم شد (نور ایران، شماره۲۲۰، سال چهارم: ۲). این روزنامه در ادامه تبلیغات و اتهام‌زنی علیه صدرالادبائی در ۲۴ مهر سال ۱۳۳۲ش. خطاب به شهربانی خراسان و رکن ۲ اعلام کرد این اتهامات شایسته توجه و رسیدگی هستند (نور ایران، شماره ۲۲۸، سال چهارم، ۱). برخلاف فرزندان شهسوار علی‌شاه این تبلیغات منفی تزلزلی در موقعیت صدرالادبایی ایجاد نکرد و او تا فروردین سال ۱۳۴۱ش. همچنان سرکشیک چهام و خطیب‌باشی آستان قدس رضوی بود (آفتاب شرق، شماره ۱۸، سال سی و هفتم: ۶).

حضور و اقامت شیعیان در مشهد آثار فرهنگی ماندگاری برجای گذاشت. مهم‌ترین نشانه حضور شیعیان هندی در مشهد در دوره قاجار کفشداری هندی‌ها است. کفش‌کن جنوبی ایوان طلای ناصری در صحن جدید معروف به کفش‌کن هندی‌ها بود (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲: ۳۳۶). کشمیری‌ها که از اواسط دوره صفویه در مشهد استقرار یافته بودند، حوض انباری به نام خود داشتند و محله در زمان ناصرالدین شاه یکی از محلات ده‌گانه مشهد بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۵۲۷). در اوایل دوره پهلوی علاوه بر اماکن شناخته شده محله کشمیری‌ها، کوچه حوض کشمیری، کوچه حمام کشمیری نیز در جغرافیای محلات شناخته شده بود (نجف‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۷). تابعیت بریتانیا مانعی برای جذب برخی از کشمیری‌ها در جامعه مشهد بود. رابطه‌ای که در دوره پهلوی هم تداوم یافت. بااین‌حال تعداد زیادی از آنها به‌تدریج تابعیت ایرانی گرفته و مقیم مشهد شدند.

تعداد هندی‌های مشهد نیز هیچ‌گاه آن اندازه زیاد نشد که یک محله را به نام خود کنند. دودستگی در میان هندی‌های مسلمان با هندوها و سیک‌ها در این امر مؤثر بود. زائران و مجاوران شیعه هندی با آستان قدس و تجار غیرمسلمان بیشتر با سرکنسولگری بریتانیا ارتباط بیشتری داشتند. تعداد اندکی از سادات و مسلمانان هندی با سرکنسولگری بریتانیا ارتباط داشتند و به همین جهت آسان‌تر پذیرفته می‌شدند. پس از استقلال هند و پاکستان آمدوشد هندی‌ها به مشهد کمتر شد و شیعیان پاکستان جای زائران هندی را گرفتند. سرای شیخ فیض محمد در کوچه ارگ با کاربری زوّاری مخصوص زائران هندوستانی و افغانی بود (مدرس رضوی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۸۴) و تجارت‌خانه حاجی شیخ فیض محمد و پسران بیشتر در ارتباط با پاکستانی‌ها بود و در زاهدان نیز نفوذ زیادی داشت. بنکش‌های ساکن مشهد، با اینکه تعدادشان چندان قابل توجه نبود و برخلاف هندی‌ها وضعیت اقتصادی خوبی نداشتند، دارای کوچه و حمامی به نام خود در محله نوغان بودند (بهار، شماره ۱۳۵۴: ۳).

نتیجه

با گسترش تشیع در شبه قاره هند و مقارن با روی کارآمدن حکومت صفویه در ایران علاقمندی شیعیان به زیارت امام رضا(ع) افزایش یافت. از دوره قاجار روند سفرهای زیارتی شیعیان شبه قاره هند افزایش یافت؛ بااین‌حال عوامل محدودکننده همچون طولانی بودن مسافت (به ویژه از بنگال و کشمیر) و نامناسب بودن امکانات حمل و نقل همچنان مشکل‌آفرین بود. وضع مالی بسیاری از زائران نیز خوب نبود. از سوی دیگر شرایط و مسائل سیاسی نیز در این مورد اثرگذار بود. بعد از تحکیم سلطه بریتانیا بر هندوستان و توسعه حوزه نفوذ سیاسی این کشور در شرق ایران از اواسط دوره قاجار، دولتمردان انگلیسی نیز چندان مایل به انجام چنین سفرهایی از سوی اتباع خود نبودند، زیرا سفرهای بی‌برنامه زائران فقیر را خدشه‌ای برای حیثیت خود می‌دانستند. از سوی دیگر با توسعه حوزه نفوذ روسیه در شمال شرق ایران، انگلیسی‌ها افزایش رفت‌وآمدها را مانعی برای تجارت خود قلمداد می‌کردند و به ویژه از قرنطینه‌های مرتبط با مهار بیماری‌های واگیر نظیر وبا و طاعون استفاده سیاسی و تجاری می‌شد که مانعی برای گسترش تردد کاروان‌ها بود. با این وجود زائران شیعه از بنگال، کشمیر، بنکش و سایر مناطق شبه قاره به‌طور پراکنده خود را از مسیر بندرعباس، سیستان و هرات به مشهد می‌رساندند. برخی که گرفتار مشکلات مالی می‌شدند دست به دامان اولیای آستانه می‌شدند تا از موقوفات مخصوص زوار استفاده کنند و آنهایی که وضعیت مالی خوبی داشتند نذورات و موقوفاتی برای آستانه در نظر می‌گرفتند. برخی از این زائران به تدریج در جوار بارگاه رضوی مقیم شدند و به مناصب مهمی در آستان قدس رسیدند. خانواده ملاغلامرضا هندی، سید شهسوار علیشاه هندی منصورالتولیه، سید مظهر حسین هندی، حاج سیدکاظم صدرالادبائی و خان بهادر مبارک‌علی شاه از مهم‌ترین آنها بودند که به عنوان خادم، کفشدار، روضه‌خوان، سرکشیک و حتی خطیب‌باشی آستان قدس جایگاه و نفوذ فوق‌العاده‌ای یافتند.

مهم‌ترین دستاورد زائران هندی موقوفاتی بود که ثروتمندان شیعه برای آستانه به یادگار گذاشتند. میرعلی نوازخان فرمانفرمای ایالت خیرپور سند، بانو بی‌بی شمس‌الملوک مادر آقاخان سوم، حاجی سید محمد مصطفی از زائرانی بودند که موقوفاتی همچون دستگاه مولد برق و اتومبیل در نظر گرفتند که پیامدهایی مانند نقش‌آفرینی هندی‌ها در راه‌اندازی خطوط جاده‌ای و روشنایی به دنبال داشت. اقامت زائران هندی در مشهد از دوره پهلوی با چالش جدی مواجه شد، زیرا قوانین تابعیت تغییر کرد و از آنجا که برخی از این هندی‌ها اتباع بریتانیا محسوب می‌شدند و با سرکنسولگری بریتانیا در مشهد ارتباط داشتند، حکومت پهلوی نسبت به تداوم اقامت آنان حساس بود و برخی از آنها نظیر سید مظهر حسین هندی و فرزندان منصورالتولیه که شناسنامه ایرانی نگرفته بودند، از ایران اخراج شدند. تعداد معدودی نظیر حاج کاظم صدرالادبائی خطیب‌باشی آستان قدس نیز از اتهام مصون نماند، زیرا با کنسول پاکستان در مشهد ارتباط نزدیکی داشت. برخی از این شیعیان زائر و به ویژه سادات رضوی که ارتباط کمتری با سرکنسولگری بریتانیا داشتند و خطرات کمتری از جانب آنها متوجه کشور بود، به‌تدریج تابعیت ایران یافتند و اماکن، محلات و کوچه‌های خاصی در مشهد به نام آنها شد. کفشداری هندی‌ها، کوچه بنکش‌ها و محله کشمیری‌ها از مهم‌ترین مصادیق این موضوع بود.

کتاب‌نامه

اعتمادالسلطنه، محمّدحسن خان (۱۳۶۲)، *مطلع‌الشمس*، تهران: پیشگام.

امیرزاده گرو، حسن (۱۳۹۳)، *زیارت و زائران مشهدالرضا(ع) (آستان قدس رضوی در دوران قاجار)*، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.

الفنستون، مونت استوارت (۱۳۷۶)، *افغانان، جای فرهنگ نژاد(گزارش سلطنت کابل)*، ترجمه محمد آصف فکرت، مشهد: آستان قدس رضوی.

حاجی داوود، ناصر (۱۳۷۶)، *سفرنامه حاجی داوودزائری از بمبئی به مشهد*، ترجمه حسین رئیس السادات، مشهد: آستان قدس رضوی، موسسه چاپ و انتشار.

دیکسون، ویلیام ادموند ریچی (۱۳۹۱)، *شرق ایران، گوشه‌ای از جنگ جهانی اول*، ترجمه محمود رفیعی، تهران: هیرمند.

روستایی، محسن (۱۳۸۲)، *تاریخ طب و طبابت در ایران از عهد قاجار تا پایان عصر رضاه شاه*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

روغنی، زهرا (۱۳۸۷)، *شیعیان خوجه در آئینه تاریخ*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ریاضی هروی، محمدیوسف (۱۳۷۲)، *عین‌الوقایع ایران سالهای ۱۲۳۱–۱۳۲۴ ق*، به کوشش محمد آصف فکرت هروی، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶)، *سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران*، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: ابن سینا.

سدیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، محمدعلی (۱۳۶۲)، *سفرنامه سدیدالسلطنه*، تصحیح احمد اقتداری، تهران: بهنشر.

سون، هدین (۱۳۵۵)، *کویرهای ایران*، ترجمه پرویز رجبی، تهران: توکا.

فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی: *گزارش کنسولگری‌های انگلیس (۱۳۸۱)*، ترجمه غلامحسین میرزا صالح، تهران: نگاه معاصر.

گنج‌بخش زمانی، محسن (۱۳۸۹)، «استفاده ابزاری انگلستان و روسیه از توسعه پزشکی و بهداشتی در ایران دوره قاجاریه برای بسط نفوذ ساسی و اقتصادی»، فصلنامه تاریخ پزشکی، سال دوم، شماره چهارم، پاییز.

لندور، آرنولد هنری سویچ (۱۳۸۸)، *اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت در سرزمین آرزوها*، ترجمه علی اکبر عبدالرشیدی، تهران: اطلاعات.

مدرس رضوی، محمد تقی و دیگران (۱۳۸۶)، *مشهد در آغاز قرن چهاردهم خورشیدی مشهور به گزارش مکتب شاهپور*، تصحیح و توضیح مهدی سیدی، مشهد: آهنگ قلم.

مستوفی، اسماعیل بن حبیب‌الله (۱۳۱۷ق.)، *آثارالرضویه من منتخبات‌الصدیقیه*، تهران: محمد طهرانی.

مغانی، حسین‌ابن علی اکبر (۱۳۴۱)، *بهشت شرق*، مشهد: چاپخانه زوار.

نجف زاده، علی (۱۳۹۲)، *گروه‌های مهاجر به مشهد از صفویه تاکنون*، مشهد: شورای اسلامی شهر مشهد، مرکز پژوهشها.

نظرزاده، محمد (۱۳۸۵)، «کفشداری هندی‌ها»، دفتر اسناد، جلد دوم و سوم.

نوروزی، جمشید و معزی، فاطمه (۱۳۹۶)، «موانع و مشکلات حمل جنازه شیعیان هند به مشهد در اواخر دوره قاجار»، گنجینه اسناد، سال بیست و هفتم، تابستان، ص ۹۹–۷۰.

نوروزی، جمشید و دیگران (۱۴۰۲)، «بازتاب وضعیت زوار هندی حرم امام رضا(ع) در دوره قاجاریه در اسناد آستان قدس رضوی»، تاریخ محلی ایران، سال دوازدهم، شماره اول، زمستان، ص ۳۲–۱۳.

بیت، ادوارد (۱۳۶۵)، *سفرنامه خراسان و سیستان*، ترجمه قدرت الله روشنی زعفرانلو و مهرداد رهبری، تهران: یزدان.

مطبوعات:

آفتاب شرق، شماره ۷۷، سال پنجم.

آفتاب شرق، شماره ۸۵، سال پنجم.

آفتاب شرق، شماره ۱۸، سال سی و هفتم.

آزادی، شماره ۵۲۲.

بهار، شماره ۱۳۵۴، سال پانزدهم.

بهار، شماره ۱۵۳۲، سال شانزدهم.

چمن، شماره ۲۶، سال دوم.

خورشید، شماره ۷۵، سال اول.

دادگستران، شماره ۴۷.

نور ایران، شماره ۱۶۸، سال سوم.

نور ایران، شماره ۲۲۰، سال چهارم.

نور ایران، شماره ۲۲۸، سال چهارم.

مهر منیر، شماره ۲۹، سال ششم.

اسناد:

سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها، و مرکز اسناد آستان قدس رضوی(ساکماق) ۲۹۳۷۴/۱، ۲۴۸۴۴/۱، ۱۰۴۱۹۲/۲، ۲۳۷۹۹/۱، ۲۳۸۶۲/۱، ۲۴۱۷/۱، ۲۹۳۷۴/۱، ۹۶۸۴/۱، ۹۶۸۵/۱، ۱۱۱۵۱۵/۱، ۶۷۱۴۲/۱، ۹۹۱۲۸/۸، ۲–۹۹۱۲۸/۶، ۵–۹۹۱۲۸/۶، ۹۸۷۵۲/۴، ۲–۹۸۷۵۲/۴، ۵–۹۸۷۵۲/۶، ۹۸۷۵۲/۸، ۹۶۶۶۱۰/۷۸، ۹۶۶۱۰/۶۵، ۹۶۶۱۰/۷۸، ۹۶۷۸۵/۳، ۶۲۸۲۳/۷، ۶۳۴۳۶/۴، ۶۳۴۳۶/۳، ۶۳۴۳۶/۲، ۶۳۴۳۶/۸، ۷۶۷۴۷/۱، ۱۰۲۷۸۵، ۱۱۷۲۶۸/۳، ۱۱۷۲۶۸/۲، ۱۰۴۱۸۲/۷، ۱۱۱۵۱۵/۱.

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه(استادوخ) اسناد مکمل ۵۱۳–۹۸.

بایگانی راکد شهرداری مشهد، پرونده غلامعلی مفتش بلدیه